

¿Dous documentos en galego de 1229?

FERNANDO R. TATO PLAZA

(Universidade de Santiago de Compostela)

A substitución do latín nos diplomas medievais polas distintas linguas neolatinas sempre suscita un alto interese nos estudiosos da historia da lingua, pois, amais do seu relevo sociolingüístico, estas producións iniciais, normalmente datadas, achegan un dato empírico seguro sobre o que alicerza-la periodización dos estadios remotos dos diversos romances. Inda máis, o estudo lingüístico destes documentos pon de relevo para o observador agudo as vacilacións dunha escrita nacente, dubidosa de se desprender da vestimenta latina e procuradora de solucións gráficas axeitadas á realidade romance da que son reflexo.

As liñas mestras do proceso de consolidación na escrita das distintas linguas romances son ben coñecidas e, para o ámbito hispánico, resultan esencialmente coincidentes. O século XIII, na súa segunda metade, é o marco cronolóxico no que se desenvolve este proceso de substitución progresiva do latín polo castelán, portugués ou galego nos documentos notariais. O século XIV presenta para o estudioso un panorama radicalmente distinto ó da centuria anterior, pois aquí o latín xa aparece como lingua subsidiaria, reservada para determinados usos, normalmente asociados ás relacións internacionais das chancelerías ou das curias.

Esta evolución que acabo de deseñar con trazos grosos, e que ben merece uns perfís máis precisos, aínda que esta comunicación non está en sazón para estes froitos, pretende chama-la atención sobre a pertinencia de tirarmos á luz toda a documentación romance que, seguindo a denominación empregada por Ivo Castro no seu *Curso de história da língua portuguesa*, coñecemos como *producción primitiva* e que estaría constituída por un conxunto de documentos anteriores á redacción regular de textos en romance, hoxe por hoxe e no estado actual das investigacións, máis ben reducido. Segundo o devandito profesor:

a produção regular de documentos em português só é conhecida a partir da segunda metade do século XIII: em 1255 começam a ser escritos em português alguns dos documentos saídos da chancelaria de D. Afonso III e em 1279 D. Dinís torna sistemático o uso do português como língua dos documentos oficiais. Pode assim usar-se o ano de 1255 como divisória. [...] Mas antes de

1255 existiu também uma diminuta produção primitiva portuguesa, constituída por documentos de carácter notarial escritos em portugués, cuja importancia é excepcional para o estudo da primeira fase da história da língua: o *Testamento de Afonso II* (1214), a *Noticia de Torto* (ca. 1214) e dois documentos de Mogadouro recentemente descubertos (Castro 1991:182-183).

Chegados a este punto, é pertinente preguntarse cal é a situación respecto a esta produción primitiva en territorio galego. Non me resisto, malia a insistir en cuestións xa coñecidas, a introducir neste momento e antes de contesta-la interrogante antes formulada, unhas palabras do pai da filoloxía galega e precursor da romanística moderna, o padre beneditino Frei Martín Sarmiento, que xa en 1774 deixaba escrito:

En este siglo décimo tercio, con razon, y sin duda se debe colocar la época de las lenguas vulgares, que puramente se han formado de la corrupcion de la lengua Latina; como son la Italiana, la Francesa, la Castellana, Gallega, y Portuguesa, &c. No en quanto á su uso, y locucion, pues esto debe retroceder algunos siglos, sin podérseles señalar siglo determinado; sino en quanto á escribirse, y con tal frecuencia, que hayan podido conservarse hasta nuestros tiempos algunos monumentos escritos. No es esto negar absolutamente que haya algun monumento escrito en lengua vulgar antes del siglo décimo tercio. Pero serán tan pocos, y algunos de estos tan disputables, que no deben hacer exemplar (Sarmiento 1774: 252-253).

Desgraciadamente para o estudo do galego, os coñecementos do noso ilustrado non tiveron o eco que a súa clarividencia e modernidade merecían. Así asistimos un século máis tarde a unha verdadeira regresión nas ideas que sobre o nacemento do galego manexaban boa parte dos intelectuais galegos do Rexurdimento. Abonde con recordar aquí a título de exemplo que a obra que posiblemente maior difusión alcanzou neste momento, *El idioma gallego* de Antonio de la Iglesia, publicada en 1886 e que incluía unha escolma de textos "arcaicos", presenta un panorama histórico tan próximo da ficción como o de Sarmiento estaba da realidade dos feitos. Con esta obra, o coñecemento sobre as orixes do galego retrocedía a tempos preilustrados. Así o observou o profesor Pensado nun comentario sobre este traballo:

entre textos perdidos e inventados, como en los mejores tiempos del siglo XVII, la antigüedad del gallego, basada en las fabulaciones de Bernardo de Brito, de Faría y Sousa, de Castellá y Ferrer, etc., se podía remontar al siglo VI, y desde éste en adelante seguirla ya por textos recordados, ya por fragmentos salvados milagrosamente de la destrucción (Pensado 1991: 52).

Estes erros foron combatidos a comezos de século pola figura máis destacada da historia galega do momento, o marido de Rosalía de Castro e un dos máis destacados protagonistas do Rexurdimento en Galicia, Manuel Murguía, quen en 1907 escribía un tan breve como interesante artigo intitulado *De los primeros documentos en gallego*. Alí e baseándose na autoridade de Sarmiento, de quen era un bo coñecedor, ó contrario de moitos dos seus coetáneos, dedica unha pauliña ós que seguen a espallar estas falsas ideas:

A pesar de estar ya advertido y ser corriente la advertencia de que el foro de Arnoya sí es, en efecto, del siglo XI, su traducción al romance, es forzosamente posterior, corre, sin embargo, en obras didácticas la afirmación de que son, aquella y otras escrituras, del tiempo en que se otorgaron en latín. Este y demás errores imperdonables ya, se hallan aceptados con la mayor voluntad del mundo, en trabajos obligados por todo extremo á tener en cuenta lo indicado por la críti-

ca moderna en tales asuntos. [...] Semejantes enormidades, no pueden ser admitidas por nadie que se halle al tanto de estos estudios (Murguía 1907:2).

Pero volvamos agora á cuestión que uns parágrafos máis arriba deixabamos en suspenso. Sen ánimo de exhaustividade e coa intención de salienta-lo paralelismo existente co proceso descrito por Ivo Castro para o territorio portugués, podemos sinalar que en territorio galego a documentación romance conservada anterior ó reinado de Afonso X (desde 1252) é moi escasa e que a partir de 1260 aquí e acolá comezan a aparecer textos en que o galego substitúe ó latín nun proceso que se consolida definitivamente contra finais da centuria e nos comezos do século XIV.

Tomamos como referencia o ano 1260 porque é neste ano en que o Rei Sabio decreta a introducción do vulgar nas escrituras, e aínda que este feito non vén senón consolidar unha corrente que xa se iniciara en tempos do seu pai Fernando III, pode, malia a súa arbitrariedade, marca-la baliza cronolóxica que precisamos para acouta-la produción primitiva romance en territorio galego. Creo que neste sentido non fago senón segui-la liña que xa marcaran con claridade e desde ámbitos distintos os profesores Monteagudo Romero e Lucas Álvarez.

Nos seus traballos de sociolingüística histórica, Monteagudo (1985 e 1994) examinou con minuciosidade numerosas fontes editadas e estableceu diversas exámboras cronolóxicas de emprego do latín, galego e castelán nos documentos galegos medievais. Nelas confírmase a irrupción do galego na segunda metade do XIII e a súa consolidación a partir do XIV. A xeito de exemplo diremos que dos documentos privados do Arquivo da Catedral de Ourense, entre o ano 888 e 1259 a totalidade dos 335 docs. están en latín, e entre este ano e o final do século, aínda que predomina o latín con 174 docs., xa aparece o galego con 21. Datos moi semellantes extrae doutros fondos como o Mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil, que presenta o primeiro en galego no ano 1267 ou San Pedro de Rochas, un pouco máis tarde, en 1282.

Tamén desde a paleografía se intentou establecer marcos cronolóxicos para a aparición e desenvolvemento do galego na prosa documental. Lucas Álvarez (1991) nun significativo epígrafe titulado "Los orígenes del notariado y el uso del idioma gallego" sostiña que ámbolos factores foron decisivos e afirma:

los exámenes que he realizado en grupos de escrituras de esta época y de varias procedencias me permiten llegar a unas conclusiones provisionales, que tanto en Santiago como en Camanzo y Oseira son muy similares. El comienzo efectivo del uso del gallego en los documentos no debe situarse antes de 1250; y los documentos que, con anterioridad a esta fecha se puedan encontrar, o son excepción, o se trata de copias traducidas de originales latinos. Entre 1250 y 1265 se encuentran los primeros ejemplares escritos en gallego en nuestra documentación notarial y privada [...]. A partir de los años 1265-1270 y hasta la finalización del siglo, el gallego incrementa rápida y progresivamente su aparición; y desde 1301 en adelante la documentación en latín es una excepción o un campo reservado para asuntos de administración eclesiástica (Lucas 1991: 458).

Así pois, e a falta dunha relación completa dos documentos anteriores a 1260, que aínda estou a inventariar, ¿cales son os textos que rompen a capa de xeo con que a escrita latina viña cubrindo a lingua romance?

No estado actual das miñas pesquisas, estou en condicións de afirmar que o documento máis antigo non é o Testamento de Estevo Pérez, presuntamente

redactado en 1230 e do que me ocupei por extenso nunha comunicación presentada o mes pasado no *I Congreso Internacional da Lingua Galega: Historia e Actualidade*, celebrado en Santiago en conmemoración do vixésimo quinto aniversario da fundación do Instituto da Lingua Galega. Este exemplar foi dado a coñecer polo paleógrafo Miguel Romaní na súa *Colección diplomática do mosteiro cisterciense de Santa María de Oseira*, publicado en Santiago en 1989.

Precisamente durante a preparación deste traballo, na procura de confirmación sobre a data do testamento e mais coa remota esperanza de obter algún dato sobre o seu autor, topei cunha información do profesor Lucas Álvarez, nunha contribución titulada "Documentos notariales y notarios en el monasterio de Osera" que me deixou perplexo. Neste traballo, presentado no marco dunhas xornadas sobre a metodoloxía aplicada das ciencias históricas celebradas en Santiago en 1973 (actas de 1975), o paleógrafo galego non confirmaba o testamento de Estevo Pérez como o máis antigo en romance dos que consultara en Oseira. Non só iso, senón que do conxunto documental abranguido entre 1170 e 1245 (77 documentos en total) afirmaba que todos estaban en latín excepto dous en galego: "los dos son de 1229 y pertenecen al mismo escriba: "Petrus Martini notariu et preladu de Gestoso" (Lucas 1975: 239).

Os dous documentos ós que facía mención encontrábanse, como boa parte da colección diplomática de Oseira, no Archivo Histórico Nacional e levaban as sinaturas topográficas 1516/18 e 1517/6 respectivamente.

Como queira que os datos de Lucas non coincidían coa cronoloxía que el mesmo expuxo posteriormente en 1991 nin cos datos que eu manexaba, examinei outra volta e con detención a colección diplomática publicada por Romaní e puiden comproba-los seguintes extremos:

a) O documento identificado como AHN 1516/18 figuraba na CDOseira co número 839 e estaba datado en 1259.

b) O documento identificado como AHN 1517/6 non se encontraba entre os da CDOseira.

c) Había polo menos outros dous documentos (CDOseira 857 e 858) con sinaturas 1529/11 e 1529/12 atribuídos ó mesmo notario e datados en 1260.

A cuestión encerellábase e o camiño máis recto para desenleala era volver ós documentos orixinais e a partir deles certificar ou rectifica-las informacións indirectas e contradictorias que sobre deles fora recollendo. O profesor Romaní facilitoume con eloxiable xenerosidade as microfichas correspondentes ós catro documentos en cuestión.

Unha vez examinados puiden corroborar que neles se lían as seguintes datas cronolóxicas:

AHN 1516/18	(CDOseira 839):	<i>Era MCC LX VII</i>
AHN 1517/6	(CDOseira —):	<i>Era MCC LX VII</i>
AHN 1529/11	(CDOseira 857):	<i>Era MCC XC VIII</i>
AHN 1529/12	(CDOseira 839):	<i>Era MCC LXL VIII</i>

En todos eles a indicación do ano faise en relación coa Era Hispánica, sistema de datación máis frecuente na documentación medieval da Península Ibérica. Como é sabido, consiste no cómputo dos anos a partir do 38 a. C. (716 da era romana). No reino de Castela e León non foi abolido este sistema ata o reinado de Juan I nas cortes de Segovia do ano 1383, mentres que en Portugal non se extinguiu ata unha disposición de João I de 1422 (García 1976: 74-76).

Segundo isto, efectivamente os dous primeiros documentos serían de 1229 e os outros dous de 1260. Non sería o primeiro caso en que a vida profesional dun notario se prolonga tanto no tempo, pero estaba claro que o labor feito aínda non abundaba para certifica-la antigüidade dos dous primeiros.

Nesta ocasión, a inclusión da cláusula de *regnante rege* facilitábanos unha serie de personaxes históricos que desvelarían inequivocamente a data real dos documentos.

Efectivamente, nesta cláusula pódese ler:

Rey de León e Castella, Toledo, Mur/za, Geen, Córdoua e Siuilla, don Afonso. / Seu meirino mayor en Galliza, don Ruj García. / Ricome en Limia, don Fernán Anes. Meirino en / Limia, Rui García. Juyz, Steuao Payz. Bispu / in Aurense, don Johán Díaz. Dayán, don Johán Franco. / Seu uigariu en Riba de Mino, Martín Mu/niz de Toén. (AHN 1516/18).

A cláusula do outro documento soamente presenta variantes gráficas:

Rey / de León e Castella, Toledo, Murza e Geen, Cór/doua e Siuilla, don Afonso. Seu meirino mayor / in Galiza, don Ruy García. Rycome in Limja, / don Fernán Anes. Meirino in Limja, Ruy García. Juíz, / don Steuao Pelaez. Bispu in Aurense, don Johán Díaz. / Dayán, don Johán Franco. Seu uigarju in Riba de Mi/no, Martín Muñjz de Toén" (AHN 1517/6).

Don Afonso IX foi rei de León e Galicia e morreu en 1230, pero non obtivo nunca os reinados do sur. Non nos cabe dúbida que o rei do que fala o testamento é o seu neto, Afonso X o Sabio. Entre 1214 e 1249 o bispo de Ourense era don Lourenzo, ó que sucedeu don Xoán Díaz ata 1276. Os restantes personaxes citados tamén invalidan a data de 1229 e sitúan sen lugar á dúbida o documento no fin da década dos cincuenta ou nos anos sesenta.

Cando xa tiña a convicción de que os nosos documentos non se erixían nos máis antigos, e xa daba por rematado o meu traballo establecendo unha cronoloxía firme para estes documentos, unha nova ollada ás fontes editadas do século XIII puxo ante os meus ollos, certamente sorprendidos, a edición do documento que faltaba na CDOseira (AHN 1517/6) e que Lucas apuntaba, erradamente, como de 1229.

No tomo III da *Colección de documentos históricos* do *Boletín da Real Academia Galega* aparecía este documento en transcripción de César Vaamonde Lores. Non dubidou o coruñés en datalo en 1259 e incluía a seguinte explicación sobre esta data.

En el texto de la escritura aparece como data de la misma, la Era 1267 (año 1229). Si esta fecha fuese cierta, tendríamos un documento redactado en lengua gallega en tiempos de Alfonso IX de León, época en que aún no se empleaba el romance en los escritos oficiales, circunstancia que daría a este instrumento un valor excepcional. Pero al final, dice la escritura que fué otorgada siendo rey de Castilla, Don Alfonso, y Obispo de

Orense, Don Juan Díaz, y como esto sucedía bastantes años después de la data consignada al principio, prueba de que ésta no es la verdadera.

Explicase satisfactoriamente esta anomalía, fijándose en que el notario autorizante dejó de trazar en la X de la fecha del pergamino, el conocido rasguillo que da al mencionado número el valore de 40, y así debe leerse, Era 1297 (año 1259). Esta fecha conviene exactamente con la época en que reinaba Don Alfonso X, con el tiempo en que don Juan Díaz era Prelado en Orense, y con el uso del romance en los instrumentos públicos. Es, por lo tanto, la de la escritura (Vaamonde Lores 1969: 12).

E ante estas palabras só nos cabe engadir que todo o dito para esta carta debe aplicarse tamén para a outra en cuestión.

Despois de lle dar tantas voltas ó asunto, o enleio non era tal, e a solución xa levaba anos repousando nos andeis das bibliotecas. A inadvertencia dos investigadores modernos sobre os traballos dos que nos antecederon lévanos en ocasións a labirintos nos que o fío de Ariadna vén se-la consulta pausada dos orixinais e a ollada atenta sobre o traballo dos que achegaron o seu gran ó celeiro do estudio do galego. A lección foi aprendida.

BIBLIOGRAFIA

- CASTRO, IVO (1991): *Curso de história da língua portuguesa*, Lisboa: Universidade Aberta.
- GARCÍA LARRAGUETA, Santos A. (1976): *Cronología (Edad Media)*, Pamplona: Universidade de Navarra.
- IGLESIA, Antonio de la (1886): *El idioma gallego. Su antigüedad y vida*, 3 vols., A Coruña: La Voz de Galicia. [1977 ed. facsimilar, A Coruña: La Voz de Galicia].
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel (1975): "Documentos notariales y notarios en el Monasterio de Osera", *Paleografía y Archivística. Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas*, Santiago: Universidade, p. 223-240.
- (1991): "Paleografía gallega. Estado de la cuestión", *Anuario de Estudios Medievales* 21, p. 419-468.
- MONTEAGUDO ROMERO, Henrique (1985): "Aspectos sociolingüísticos do uso do galego, castelán e latín na Idade Media en Galicia", *Revista de Administración Galega* 1, p. 85-108.
- (1994): "Aspectos sociolingüísticos do uso escrito do galego, o castelán e o latín na Galicia tardomedieval (ss. XIII-XV)", E. Fidalgo e P. Lorenzo: *Estudios galegos en homenaxe ó profesor Giuseppe Tavani*, Santiago: Publicacións do C.I.L.L. Ramón Piñeiro - Xunta de Galicia, p. 169-185.
- MURGUÍA, Manuel (1907): "De los primeros documentos en gallego", *Boletín de la Real Academia Gallega* 9, p. 1-2.
- PENSADO, José Luis (1991): "El gallego entre *fabla visigótica y dialecto*", *Galicia en su lengua y sus gentes (Ensayos)*, A Coruña: La Voz de Galicia, p. 51-53.
- ROMANÍ MARTÍNEZ, Miguel (1989): *Colección diplomática do mosteiro cisterciense de Sta. María de Oseira (Ourense) 1025-1310*, 2 vols., Santiago: Tórculo.
- SARMIENTO, Martín (1774): *Memorias para la historia de la poesía y poetas españoles*, Madrid: Joachin Ibarra. [1988 ed. facsimilar, Lugo: Alvarellos].
- VAAMONDE LORES, César (1969): "Doc. VI: Rodrigo Méndez vende a su hermano Juan Méndez las heredades de Carballo Longo y de Vila Nova", *Boletín de la Real Academia Gallega. Colección de Documentos Históricas*, tomo III, A Coruña: Imprenta Moret, p. 12-14.